

МОВНІ ДЕФОРМАЦІЇ ЯК ВИЯВ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Сікорська В. Ю., Дідур Л. С.

ВСТУП

Дискусії навколо «мовного питання» в Україні сьогодні досягли компромісної точки та визнання того, що функціонування державної мови на належному рівні має бути в законодавстві, діловодстві, політиці, науці, освіті – у всіх сферах державного управління. Усі ці обставини роблять українську мову потрібною, актуальною та престижною для населення нашої країни, що є основою національної української ідентичності.

Поле дослідження мови надзвичайно велике, воно представлене такими кроками: спостереженнями; встановленням та описуванням фактів мовлення; висуванням гіпотез, які пояснюють ці факти; формулюванням гіпотез у вигляді теорій і моделей, що описують мову; експериментальною перевіркою та спростуванням; прогнозуванням мовної поведінки. Ми ж на розгляд візьмемо лише невелику ланку із цього поля – аналіз мовної ситуації в закладах вищої освіти півдня України, зокрема Одещини.

Як об'єкт наукової уваги загальний опис мовної ситуації України постав у працях В. Іванишина, Я. Радевича-Винницького, В. Білецького, І. Дзюби, які розкрили суть, роль і функціонування мови в суспільстві. Дослідження Л. Масенко, В. Радчук, Т. Ковальнової та інших авторів містять визначення актуальних питань мовної політики, спрямованих на захист і підтримку української мови як державної. Своєю чергою Т. Бурда, Г. Залізник, А. Загнітко, І. Кудрейко, С. Соколова, О. Тараненко, І. Фаріон, О. Шульган та інші фахівці у своїх соціолінгвістичних дослідженнях наголосили на значущості проблеми сучасної мовної ситуації в Україні. Зокрема, питання державної мови у вищій школі України висвітлене у працях О. Куця, Л. Мацько, М. Пентилюк та інших учених. Проте в дослідженнях названих авторів не досить висвітлені питання формування мовленнєвої компетентності особистості для

подальшої комунікаційної діяльності в тій чи іншій галузі життєдіяльності української держави.

Мета дослідження – відобразити аналіз мовної ситуації¹ в закладах вищої освіти Одещини, обґрунтувати визначення поняття «мовні деформації», виокремити основні, на нашу думку, мовні деформації, які вплинули на функціонування української мови у вищій школі сьогодні, та передбачити посилення ролі державної мови в освітній сфері в майбутньому.

Об'єктом дослідження є мовна ситуація у сфері вищої освіти Одещини.

Предметом дослідження є аналіз впливу виділених мовних деформацій на мовну ситуацію в освітньому просторі Одещини.

1. Сучасна мовна ситуація

Освіта належить до найважливіших напрямів державної політики України. Позиціонуванням демократичної держави, інтелектуальним портретом українського народу, його душі є стовідсоткове функціонування державної мови в освіті, зокрема в закладах вищої освіти. Це пов'язано з тим, що Україна потребує не лише кваліфікованих фахівців, а й освічених людей, які на високому рівні володіють державною мовою, мають знання з історії та культури України; людей, які є носіями загального культурного багажу. Зокрема, пріоритетом державної мовної політики України є утвердження й розвиток української мови як базового елементу української державності. Правовим підґрунтям утілення державної мовної політики в Україні є такі документи:

- Конституція України;
- Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. у справі № 10-рп/1999 щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її в навчальному процесі в навчальних закладах України;
- Закон України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15 травня 2003 р. № 802-IV;
- Рішення Конституційного Суду України від 28 лютого 2018 р. у справі № 2-р/2018 щодо відповідності Конституції України

¹ Масенко Л. Мовна ситуація України. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2004. Число 35. URL: http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-mov_syt.htm.

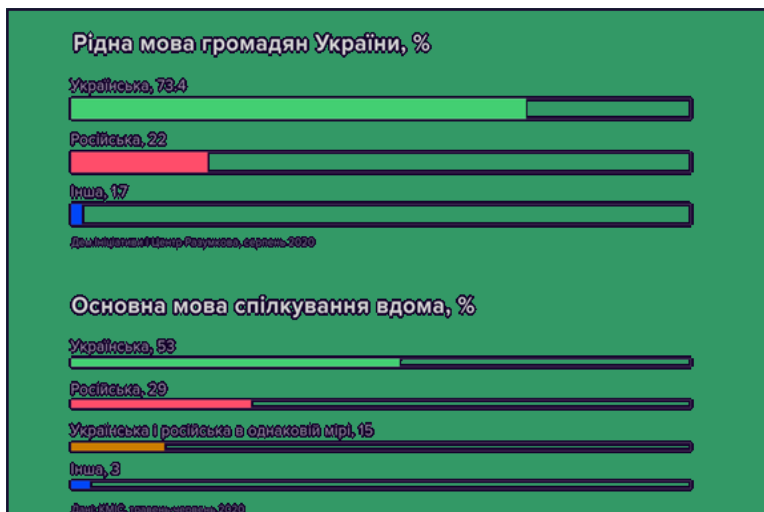
(конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики».

З набуттям чинності Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 25 квітня 2019 р. № 2704-VIII статус української мови ґрунтовно змінився, що зумовило й зміну ставлення населення.

За соціолінгвістичними дослідженнями, український загаль виявляє готовність значно розширювати сфери вживання державної мови. З огляду на всеукраїнське опитування «Думки і погляди населення України» (Омнібус), яке проводилося Київським міжнародним інститутом соціології у травні – червні 2020 р.², можемо стверджувати, що майже 40% українців вважають, що за останній рік у їхньому житті побільшало української мови, при цьому для 52% респондентів «нічого не змінилося» із часу ухвалення закону. Загальнонаціональне дослідження, проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова, встановило, що українську мову рідною вважають 73,4% українців³. Однак у регіонах картина дещо інша: на західній та в центральній частинах держави українську мову вважає рідною більшість громадян – 96% та 88,7% відповідно. Натомість на півдні України кількість тих, хто вважає українську мову рідною, становить у межах статистичної похибки близько 43–44%. На сході держави картина не надто відрізняється – 49,7%. Тому більшість учених наголошує на важливості мовного питання.

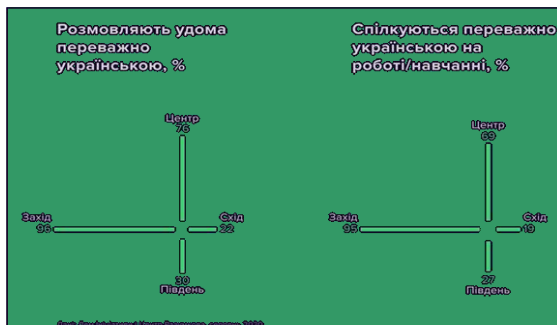
² Ставлення населення України до закону про мову. *Київський міжнародний інститут соціології*: вебсайт. 2020. 29 липня. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=960&page=1&fbclid=IwAR1VpRvGsuw45W2OWc-iAdoUB8HXuS9KBwy7JcuHb4HcnuzjwLqqbeyumg>.

³ Становище української мови в Україні у 2020 році: аналітичний огляд / Рух добровольців «Простір свободи». URL: <https://prostirsvobody.org/img/ck341/plugins/filemanager/browser/default/images/Stan.pdf>.

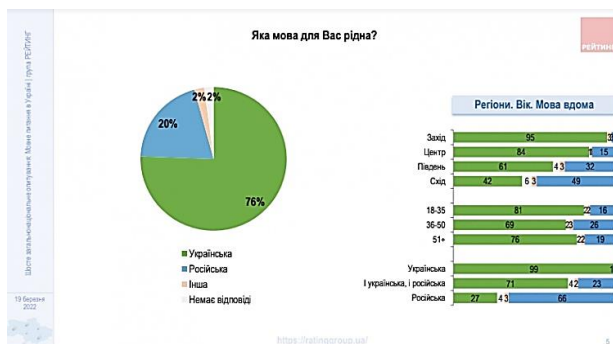
Як свідчать дослідження, більшість людей у всіх регіонах України підтримує ключові положення закону про функціонування української мови як державної та його подальшу імплементацію. Упродовж останнього часу простежується чітко виражений прогрес у функціонуванні українськомовного простору в нашій державі, насамперед завдяки зростанню зацікавленості молоді українською мовою та культурою. На сьогодні мовна стійкість має ширшу конотацію. Більшість українців вважає рідною українську мову та підтримує її статус як єдиної державної, хоча в повсякденному житті все-таки залишається білінгвізм у комунікації. Основу зростання авторитету української мови визначають усвідомлення внутрішньої потреби спілкування та пізнання світу засобами рідної мови, заперечення мовного відступництва в будь-яких його проявах, прагнення турботи про високу комунікативну культуру⁴.

⁴ Сікорська В. Сучасний український білінгвізм як один із проявів міжкультурної комунікації. *Intercultural communication in the context of globalization dialogue: development strategies* : collective monograph. Karlsruhe, 2021. Book 4. Part 8. P. 21–30.

З огляду на опитування, проведене «Українською правдою» 19 березня 2022 р. серед 1 000 громадян України віком від 18 років в усіх областях, окрім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу, можемо стверджувати, що дедалі менше українців говорять удома російською.

У 2012 р., до подій Революції гідності та до початку російської військової агресії, 57% співвітчизників вважали українську мову рідною. У 2022 р. цей показник сягнув 76%⁵.

⁵ Шосте загальнонаціональне опитування «Мовне питання в Україні». 19 березня 2022 р. / Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ua_032022_mova_press.pdf.

Дослідження віддзеркалює позитивну динаміку в самоідентифікації через зміну ставлення до української мови в центрі країни, а також на півдні та сході⁶.

Більшість учених, з огляду на статистичні дані, говорить про престижність мови, вони акцентують увагу на її авторитетності в міжнародному та міжнародному спілкуванні⁷, беззаперечному аксіологічному й оцінному компоненті⁸. Незважаючи на ситуацію двомовності (а інколи й полімовності), українці постійно проживають ситуацію взаємодії, або взаємовпливів, різних світоглядних позицій, сформованих під впливом декількох мов, насамперед української та російської⁹. Тому певну роль у такій мовній поведінці людей відіграють частіше не внутрішні чинники, тобто бажання спілкуватися якоюсь конкретною мовою, а зовнішні. Як констатує С. Єрмоленко, визначення престижності мови відбувається за рахунок «створення знакових текстів цією мовою, а також наукове опрацювання мови, виявлення її характеристичних ознак у зіставленні із сусідніми мовами. Соціальний престиж мови вимірюється статусом літературної (або стандартної) мови серед різновидів етнічної (національної) мови»¹⁰.

Всеукраїнське опитування зафіксувало, що більшість школярів здобувають освіту державною мовою, їх частка зросла з 92% до 96%, а частка першокласників – з 96% до 97,5%. У восьми областях українською мовою навчаються 100% першокласників, а в багатьох областях (включно з Донецькою) цей показник перевищує 99%.

Водночас завдяки переходу на українську мову учнів 5–11 класів, які раніше навчалися російською, загальна частка школярів, що

⁶ Шосте загальнонаціональне опитування «Мовне питання в Україні». 19 березня 2022 р. / Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ua_032022_mova_press.pdf.

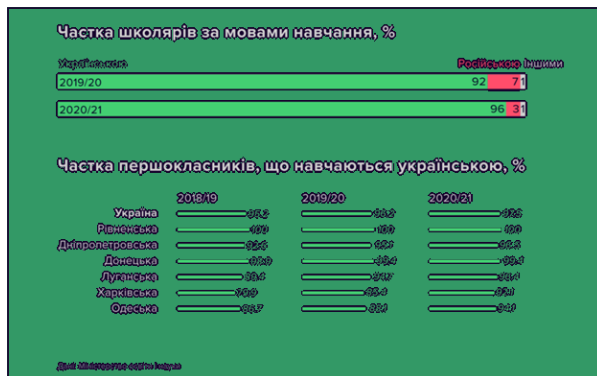
⁷ Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація: тези про місце і роль мови в національному відродженні України. 4-те вид., доп. Дрогобич : Відродження, 1994. 217 с.

⁸ Єрмоленко С. Соціальна престижність літературної мови. *Культура слова*. 2012. Вип. 77. С. 43–48.

⁹ Ткачук Т. Ідентифікаційна функція мови в білінгвальному середовищі (на прикладі міста Вінниці). *Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія (літературознавство, мовознавство)»*. 2016. Вип. 23. С. 149–157.

¹⁰ Єрмоленко С. Соціальна престижність літературної мови. *Культура слова*. 2012. Вип. 77. С. 43–48.

навчаються у класах із російською мовою навчання, за рік знизилася більше ніж удвічі – з 6,9% до 3,2%¹¹.

Однак реальна мовна ситуація в закладах освіти часто не відповідає офіційній статистиці. Значна частина освітнього процесу, особливо в закладах вищої освіти, всупереч закону здійснюється російською мовою. На жаль, дані цього дослідження не відобразили статистику опитування в закладах вищої освіти.

2. Мовна політика та білінгвізм

Для розв’язання поставленої мети, а саме для обґрунтування визначення поняття «мовні деформації» з огляду на сьогоденну мовну ситуацію в закладах вищої освіти Одещини, для виділення основних мовних деформацій, що вплинули на функціонування української мови у вищій школі, а також для висвітлення специфіки прояву кожного з них насамперед необхідно розкрити зміст поняття «мовна політика». Із цього приводу слушно зауважує кандидат історичних наук, доцент Н. Терес: «Мовна політика – це сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток мовної системи в певному напрямі. У державах із багатоетнічним складом населення мовна політика є складником національної політики, має

¹¹ Становище української мови в Україні у 2020 році: аналітичний огляд / Рух добровольців «Простір свободи». URL: <https://prostirsvobody.org/img/ck341/plugins/filemanager/browser/default/images/Stan.pdf>.

ідеологічне спрямування»¹². Ми згодні з твердженням дослідниці, що «мова є самодостатнім явищем, проте її розвиток залежить від ідеологічного впливу, особливо якщо він має спрямовану довготривалу дію».

За роки незалежності України справді було досягнуто значних успіхів в укріпленні української мови у статусі державної. Межі її побутування значно розширилися (адміністрація, освіта та наука, преса), з'явилося більше україномовних видань, наукових підручників, у закладах вищої освіти було впроваджено обов'язковий іспит з української мови та обов'язковий курс ділового українського мовлення. Однак кожен крок, спрямований на розширення функцій української мови, супроводжується опором із боку певним чином орієнтованих груп населення.

Загальновідомий факт, що одномовних і монопонаціональних країн немає. Україна не є винятком – це держава з поширеним явищем мовної асиміляції. Сучасна Одещина характеризується існуванням феномену двомовності, або, як це явище називають мовознавці, білінгвізмом. У латинській мові слово «білінгвізм» мало декілька значень, першими з яких були такі два: 1) двомовний, той, який говорить двома мовами; 2) той, що змішує дві різні мови, тобто спотворює, калічить мову. Американський лінгвіст У. Вайнрайх у праці «Мовні контакти» розглянув поняття двомовності як використання двох мов особою, яку він запропонував називати двомовною. Дослідник наголошував: «Оточуюче середовище може закріплювати за кожною мовою певні теми та типи співрозмовників у єдиний для всієї групи спосіб. В одних суспільствах білінгвізм перебуває під підозрою, в інших оточений повагою. В одних суспільствах переключення з мови на мову допускається, в інших – засуджується. Інтерференція може дозволятися в одній мові та зневажатися в іншій»¹³. Науковиця О. Ахманова розглядає білінгвізм як однаково вільне користування двома різними мовами¹⁴.

На думку В. Сікорської, білінгвізм як особливе явище в сучасному суспільно-політичному житті країни «має як позитивні, так і

¹² Терес Н. Мовна політика в Україні в умовах парламентських виборів 2012 року. *Annales Universitatis Mariae-Curie Skłodowska. Sectio K "Politologia"*. 2014. Vol. 21. № 1. P. 173–186.

¹³ Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. Киев : Вища школа, 1979. 364 с.

¹⁴ Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва : Советская энциклопедия, 1966. 608 с.

негативні наслідки. А відтак, зважаючи на запити часу, слід використовувати іноземні мови для полегшення комунікативних процесів, але там, де доречно; тяжіти до чистоти рідної мови, яка має статус єдиної державної мови». Державна мова закріплена законом, про це свідчать сфери використання її в суспільному житті України. Однак зберегти процес упровадження української державної мови в усіх сферах суспільства буває вкрай складно за умови білінгвальної ситуації в державі¹⁵.

Для того щоб описати мовну ситуацію країни, регіону чи певного населеного пункту, науковці рекомендують узяти до уваги соціолінгвістичну характеристику цього регіону, історичний і географічний вплив, функціональну взаємодію форм тієї чи іншої мови або декількох мов, мовну політику соціуму та держави загалом, а також інші чинники, що впливають на зміну чи збереження стабільної мовної ситуації.

Білінгвальна специфіка мовної ситуації України з погляду соціолінгвістів, за словами Л. Масенко, зумовлена деформаціями, яких вона зазнала впродовж тривалого періоду колоніального стану¹⁶.

3. Мовні деформації

Нашу увагу привернула мовна ситуація освітнього простору закладів вищої освіти Одещини, яку ми маємо сьогодні, а саме деформований характер функціонування української мови. Адже освіта належить до одного з найважливіших напрямів державної політики, подальшого міжнародного визнання України та співтовариства з нашою державою. Соціолінгвістичну характеристику території нами було ретельно досліджено, у зв'язку із чим є актуальним застосування фізичного поняття «деформація» (від лат. *spotворення*) саме з позиції мовознавства для розкриття змісту поставленої мети. У сучасному розумінні визначення поняття «деформація» можна застосовувати практично в усіх галузях наукових знань, завдяки чому можна продемонструвати його багатогранність. За законом Гука деформація – це зміна форми й розмірів твердих тіл під дією зовнішніх сил. За тіло ми беремо

¹⁵ Сікорська В. Сучасний український білінгвізм як один із проявів міжкультурної комунікації. *Intercultural communication in the context of globalization dialogue: development strategies* : collective monograph. Karlsruhe, 2021. Book 4. Part 8. P. 21–30.

¹⁶ Масенко Л. Мовна ситуація України з погляду соціолінгвістів. *Дивослово*. 2020. № 10(763). С. 24–26.

українську мову, а під зовнішніми силами розуміємо фактори, що своїм впливом спотворили нормальне функціонування української мови на території України та пояснюють сучасний стан. У роботі нами зроблено спробу визначення такого формулювання, зокрема:

1) *мовна деформація* – це процес впливу соціокультурних, політичних, географічних або освітніх чинників, за якого накладається негативний відбиток, що залишається на державній мові як об'єкті культурної спадщини, а саме її домінуванні, витісняючи як у побутовому вжитку, так і під час виконання службових обов'язків;

2) *мовна деформація* – це результат впливу соціокультурних, політичних, географічних або освітніх чинників, тобто негативний відбиток, що залишається на державній мові як об'єкті культурної спадщини, а саме її домінуванні, витісняючи як у побутовому вжитку, так і під час виконання службових обов'язків.

Серед чинників, що спричинили мовні деформації, ми виділили такі:

- історичний і територіально-демографічний вплив;
- взаємодію національних меншин;
- регіональну нерівномірність ↔ рівномірність «місто – село»;
- вплив сили політичних поглядів;
- вплив білінгвізму регіону (суржик як побутове мовлення);
- витіснення української книговидавничої галузі;
- замалий обсяг годин на вивчення української мови в закладах

вищої освіти.

Проаналізований і зібраний матеріал щодо особливостей досліджуваного об'єкта дає можливість проілюструвати специфіку прояву кожної виділеної нами мовної деформації на мовну ситуацію в закладах вищої освіти України, зокрема Одещини.

Історичний та територіально-демографічний вплив у нашому дослідженні виділено як перший чинник, проте ми не робитимемо ретельного екскурсу в історичну довідку Одещини, оскільки це не є предметом нашого дослідження. При цьому зазначимо безперечний факт того, що мовна ситуація Одещини має суттєві особливості, що зумовлюється історичним і територіально-демографічним впливом. Із часів заснування Одеси та її подальшого розвитку до сучасності вона сформувалася як багатоетнічне й багатомовне місто з толерантним ставленням до мов різних національностей. Наслідком

цього є хитке становище державної мови в суспільстві, культурі, науці, освіті тощо.

За підсумками всеукраїнського перепису населення (2001 р.) на території країни проживали представники 133 національностей і народностей. В Одеській області, зокрема, їх налічується близько 20. Тут локалізована поширеність таких мов національних меншин, як російська, болгарська, молдавська, гагаузька, албанська, румунська, ромська, ідиш, мови кавказьких народів тощо.

Наступним кроком ми розкриємо взаємодію національних меншин зазначеної місцевості. Принциповою ознакою мовних процесів півдня України стали міжнаціональні контакти на певних історичних етапах, їх активна участь у громадсько-політичному житті, де відстоювалися права на самовизначення, збереження мови, культури і звичаїв. Власне українська культура неодноразово взаємодіяла з мовою, історією та культурою інших народів, і кожного разу це залишало свій відбиток у традиційній мові, культурі, антропології, менталітеті тощо. Це й зумовило майбутнє українського державотворення нашого регіону та взагалі України. Маємо чітко розуміти, що під час затвердження ролі мови як засобу державотворення у країні для одних людей ця мова буде «рідною, материнською, першою мовою, якою вони почали спілкуватися зі світом»¹⁷, а для інших – засвоєною, яка сприяла процесу адаптації в мовному просторі; мовою, за допомогою якої здобута освіта; мовою, якою здійснюється професійна діяльність особистості.

Україна на законодавчому рівні захищає мови національних меншин, особливо малих національних груп, проте водночас кожна держава, дбаючи про своє майбутнє, повинна віддавати пріоритет саме розвитку державної мови. Єдина для всього суспільства державна мова дає змогу сконцентрувати його інтелектуальний потенціал, який у процесі історичного розвитку набуває могутньої рушійної сили суспільного процесу.

Пророчими для нас стали слова, які Михайло Грушевський сказав майже сто років тому: «Якщо ми, українці, хочемо, щоб нас поважали інші народи, то треба нарешті почати з поваги до самих себе».

Матеріал стосовно виділеного нами чинника відголосу регіональної нерівномірності ↔ рівномірності «місто – село» буде представлено в наших подальших дослідженнях.

¹⁷ Ермоленко С. Соціальна престижність літературної мови. *Культура слова*. 2012. Вип. 77. С. 43–48.

Для розкриття характеру впливу сили політичних поглядів проаналізований нами матеріал дає змогу зазначити, що сьогоднішній стан функціонування української мови був зумовлений нелегкою історичною спадщиною: ще за часів бездержавності, за панування різних імперських режимів, у радянський період і навіть у часи незалежності мовна ситуація в Україні була міцно пов'язана з політичним устроєм, який визначає характер відносин між державними органами влади, партійним керівництвом та народом. В умовах української дійсності до часів незалежності українська мовна політика завдяки політичним поглядам базувалася на конституційних положеннях, що формально проголошували рівноправність і вільний розвиток усіх представників національних меншин країни; відблиском залишається також положення про виняткове значення російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів колишнього Радянського Союзу.

Історики наводять чимало фактів протидіювання й боротьби українських та інших національностей за право існування своєї мови на території як України, так і області, проте політика мала незмінний характер, що відповідає панівній ідеології.

У роки незалежності України відбулося підписання та ратифікація (за двома спробами) Європейської хартії регіональних мов та мов меншин (далі – Хартія) – документа, метою якого є збереження, розвиток та охорона історичних регіональних мов і мов меншин Європи. Першою спробою його ухвалення було прийняття Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 24 грудня 1999 р. Як зазначає Г. Янковська, цей закон мав низку недоліків, серед яких – виокремлення не мов національних меншин, а національностей. Дослідниця пише: «Положення частини III Європейської хартії регіональних мов та мов меншин застосовуються до мов національностей: росіян, євреїв, білорусів, молдован, румунів, кримських татар, болгар, поляків, угорців, греків, німців, гагаузів, словаків...»¹⁸. Це прямо суперечило положенням Хартії, головна мета якої полягала в охороні історичних регіональних мов або мов меншин Європи, частина з яких перебувала під загрозою відмирання, та сприятті збереженню й розвитку культурного багатства і традицій Європи.

¹⁸ Янковська Г. Історія прийняття й ратифікації в Україні Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: проблеми та перспективи. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 93–99.

Під час другої спроби ратифікації – прийняття Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15 травня 2003 р. – теж не обійшлося без недоліків. Попри доопрацювання, закон містив перелік мов національних меншин України, а не національностей, однак мав низку проблемних моментів, якими окремі політичні сили мали змогу маніпулювати та розхитувати мовну ситуацію в державі.

Як свідчать дані, принциповість ратифікації Європейської хартії регіональних мов та мов меншин в Україні дає змогу стверджувати про певну політизацію цього процесу. Хартія покликана сприяти збереженню й захисту мов національних меншин, проте в Україні вона виявилася одним із прийомів загострення так званого мовного питання. Очевидним є прагнення деяких політичних діячів використати процес ратифікації Хартії задля відповідних маніпуляцій, покликаних забезпечити міфічний захист «російського та російськомовного населення» в Україні, однак патріотичній частині депутатів Верховної Ради України вдалося здобути значні переваги в сьогоднішній мовній ситуації країни. У самому тексті Хартії неодноразово підкреслюється, що «охорона та розвиток регіональних або міноритарних мов не повинні завдавати шкоди офіційним мовам і необхідності вивчати їх».

Не оминемо ми й розкриття особливостей білінгвізму Одещини як одного з основних чинників, що спричинили мовні деформації. Доречно розглянути дослідження Т. Розової та В. Баркова, які у процесі аналізу історичних джерел двомовності Одеси та області показують високий рівень толерантності одеситів, тісний взаємозв'язок і взаємопроникнення співіснуючих на цій території мов. Водночас, за словами вчених, «у сучасній Одесі білінгвізм притаманний як неросійському, так і неукраїнському населенню. Це болгарсько-російський, вірмено-російський, молдавсько-російський, гагаузько-російський, цигансько-російський мовні сектори. У їхніх межах чітко розрізняються сфери спілкування рідною та українською чи російською мовами. Їх представники частіше в сім'ї спілкуються рідною мовою, а в побутовій сфері, на роботі, у державних установах – російською. Ці люди, хоча й віддають перевагу російській, але дуже добре розуміють українську мову»¹⁹.

¹⁹ Розова Т., Барков В. Мовна толерантність півдня України. *Політичний менеджмент*. 2003. № 3. С. 36–42.

Варто зазначити, що за роки української незалежності істотних змін у мовній ситуації, яка склалася в Одесі, не відбулося. Про існування в місті білінгвізму, тобто двомовності, свідчать соціологічні дослідження та опитування. Після неодноразового висвітлення науковцями в різні роки поняття до словників потрапило формулювання, згідно з яким білінгвізм – це здатність індивіда чи лінгвокультурної спільноти по чергово використовувати дві мови для забезпечення комунікативних потреб²⁰. Основними варіантами білінгвізму серед одеситів є українсько-російський і російсько-український білінгвізм.

Загальну картину ускладнює також наявність носіїв змішаного українсько-російського мовлення, так званого суржика, а їх кількість в області дуже значна. Про український суржик сказано й написано багато. Хтось із науковців його засуджує; наприклад, Л. Масенко стверджує, що «суржик в Україні є небезпечним і шкідливим, бо паразитує на мові, що формувалась упродовж віків, загрожує змінити мову»²¹. Хтось, навпаки, пропонує придивитися до нього уважніше, спробувати побачити не лише негативні аспекти, а й певний позитив.

Із цього приводу слушно зауважує О. Яковлева: «Кваліфікувати “суржик” як виключно негативне явище, пояснюючи і появу його самого, і набуття ним негативних ознак лише впливом російської мови, навряд чи коректно. Для різних сфер функціонування мови його значення має оцінюватися по-різному. У системі вищої освіти, наприклад, “суржик” категорично неприпустимий і неприйнятний за жодних умов та обставин. Що ж до сфери побутового спілкування, особливо окремих специфічних соціальних груп, то він є цілком природним»²². Ми цілком згодні з наведеною думкою.

Більше того, в останні роки «суржик» зазнає змін. З явища двомовної природи, що у специфічний спосіб суміщає в собі елементи української та російської мов, він завдяки прориву чималого масиву англійської лексики перетворився на феномен тримовний – українсько-російсько-англійський.

²⁰ Бацевич Ф. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ : Довіра, 2007. 207 с.

²¹ Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2004. Число 35. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-surzhyk.htm>.

²² Яковлева О. Багатомовність українського суспільства як регулятивний фактор освіти і виховання в системі вищих навчальних закладів у контексті світового досвіду : дис. ... докт. філос. наук : 09.00.10 «Філософія освіти». Київ, 2016. 416 с.

Не менш важливий чинник – витіснення української мови – ми спостерігаємо у книговидавничій галузі, особливо це стосується наукових фахових видань, технічної навчальної літератури, словників, де переважали й зараз переважають російськомовні видання.

Варто зазначити, що, за даними Книжкової палати УРСР, у 1963 р. Техвидав випустив 121 книжку російською мовою та лише 32 українською (зокрема, 11 підручників для вузів російською мовою та 1 підручник українською, і це за цілковитої нестачі українських підручників для закладів вищої освіти); Державне видавництво літератури з будівництва та архітектури випустило 122 книги російською та 11 книг українською; Медвидав – 188 видань російською та 54 видання українською, причому українською мовою видавалися переважно популярні брошури²³.

Українська влада на початку незалежності країни зробила російську книжку значно дешевшою за українську, більш доступною. Отже, ми змушені констатувати той факт, що тогочасне міністерство освіти надзвичайно мало переймалося проблемами мовної освіти студентів, не дбало про їх підготовку до активної життєвої комунікації засобом державної мови. А для науково-педагогічного складу закладів вищої освіти причиною викладання дисципліни недержавною мовою було пояснення про відсутність розробленої технічної термінології українською мовою та відсутність підручників для викладання технічних предметів, що досить часто не відповідає дійсності.

У зв'язку із цим для реалізації забезпечення навчальною книгою здобувачів вищої освіти необхідно закладати умови для активізації профільних фахівців щодо написання сучасної навчально-методичної літератури, виділяти достатню кількість коштів на придбання й видання наукових фахових видань. Це створить ще один крок до розширення функціонального тла української мови, збільшення значущості мовної проблеми та утвердження пріоритетності української мови в закладах освіти й науки.

За даними Українського державного центру міжнародної освіти, Україна залишається однією з найбільш популярних країн у світі для здобуття вищої освіти. Зазначено, що навчання для іноземців ведеться англійською мовою (майже 56%), російською мовою (16%, у період до повномасштабного вторгнення російської федерації),

²³ Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Видавничий дім «KM Academia», 1998. 276 с.

українською мовою (близько 10%), проводиться змішана форма викладання (майже 18%).

Тобто й у цьому ми відчуваємо домінування російської мови порівняно з українською. Однак Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 24 квітня 2019 р. № 2704-VIII регламентує у ст. 21, що «мовою освітнього простору є державна», а в п. 7 наголошує на тому, що «викладання іноземної мови в закладах освіти та на курсах із вивчення іноземних мов здійснюється відповідною іноземною або державною мовою». Відтак можна буде впевнено стверджувати, що іноземні громадяни, які вивчають нашу державну мову, крок за кроком відчинятимуть красу української мови й культури, нашої ідентичності; фактично це буде важливим інструментом ще більшого просування іміджу України та популяризації нашої освіти у світі.

Проаналізований фактичний матеріал також дає можливість розкрити вплив не менш важливого чинника – замалого обсягу годин на вивчення української мови в закладах вищої освіти України. Українізація вищої освіти на початку ХХІ ст. мала як позитивні, так і негативні результати. З позитивних виокремлюємо впровадження обов'язкового іспиту з української мови під час вступу до закладів вищої освіти та обов'язковий курс ділового українського мовлення. Хоча статистичні параметри мовної ситуації в освітньому просторі в незалежній Україні істотно змінилися, проте зміна мови навчального процесу в багатьох закладах відбувалася формально: вона не зачіпала викладацький склад, не поширювалася на позаурочні заходи та міжособистісну комунікацію під час перерв. І це ми віднесемо до негативного впливу.

Є підстави вважати, що вивчення курсу «Українська ділова мова» або курсу «Українська мова за професійним спрямуванням» у всіх закладах вищої освіти нефілологічних спеціальностей, яке відбувається один чи іноді два семестри, не дає змоги забезпечити професійну мовну підготовку майбутнього фахівця для повноцінного функціонування державної мови в різних сферах його професійної діяльності. Адже головною метою навчання мови в закладі вищої освіти, на нашу думку, є не тільки вироблення вміння писати ділові папери, а й навчання усного професійного мовлення майбутніх фахівців, знання термінології, що обслуговує конкретну сферу чи галузь.

Цієї думки дотримується також Н. Непийвода, яка стверджує: «Заняття з професійної мовної підготовки – це той терен, де молодь

опануватиме оптимальні способи оперування мовою як знаряддям досягнення успіху у професійній сфері, а це, безперечно, не залишить студентів байдужими до таких занять і до такого предмета»²⁴.

Тому вважаємо за доцільне започаткувати зміни в нинішньому курсі ділового українського мовлення та впровадити підхід, що ґрунтується на принципово новому розумінні змісту й завдань мовної підготовки майбутніх фахівців, адже саме правильне володіння мовою забезпечує комфортне існування в суспільстві, формує національний характер особистості, її культуру.

Процес всесвітньої глобалізації сприяє комунікації між різними культурними системами як істотному елементу картини сучасного світу. Це передбачає регулярні контакти в різних сферах між представниками різних культур на різних рівнях. Така ситуація вимагає культурної адаптації представників однієї культури на теренах існування іншої культурної спільноти. Тенденції євроінтеграції та зростання популярності України у світі сприяють необхідності вивчення української мови.

ВИСНОВКИ

Проведене нами дослідження відображає, що мовна ситуація в закладах вищої освіти України загалом та Одещини зокрема є віддзеркаленням ситуацій, які мають місце в мовному середовищі в Україні. Міністр освіти і науки Сергій Шкарлет, виступаючи на Світовому освітньому форумі (EWF) 2022 р., який відбувся в Лондоні, проголосив, що «українська освіта кровоточить, тяжко поранена, але жива й сильна, вона бореться». Унаслідок впливу виділених у нашій статті мовних деформацій є підстави вважати, що в реаліях конкуренції двох чи більше мов на території однієї держави перевагу здобуває та мова, яка має більшу комунікативну потужність, зокрема й у царині освіти.

З огляду на те, як сьогодні демонструє престижність вживання та використання української мови в освітянському просторі, а також у процесі аналізу сучасного стану мовної політики у сфері освіти та мовного законодавства України про освіту, яке встановлює державні гарантії щодо автономії закладів освіти, ми впевнено можемо говорити, що мовні практики та мовну поведінку учасників

²⁴ Непийвода Н. Як усе ж таки запровадити українську мову у наших вузах? *Державність української мови і мовний досвід світу* : матеріали міжнародної конференції. Київ, 2000. С. 290–293.

навчального процесу значною мірою можна регулювати на власний розсуд, оскільки освітня сфера виявляє в мовному питанні певну самостійність.

Відтак у сучасних умовах євроінтеграції збереження, розвиток та утвердження української мови як національної ідентичності в системі української вищої школи відіграє особливу роль у здобутті якісної освіти.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в аналізі мовної поведінки та специфіки існування української мови в молодіжному середовищі Одещини в офіційній і приватній площині.

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається мовна ситуація в закладах вищої освіти півдня України, зокрема Одещини. Надано визначення конструкції «мовні деформації». Проаналізовано та виокремлено мовні деформації, що вплинули на функціонування української мови у вищій школі сьогодні. Актуальність статті зумовлена необхідністю виділення основних мовних деформацій, які вплинули на функціонування української мови у вищій школі, та висвітлення специфіки прояву кожного з них з огляду на сьогодишню мовну ситуацію в закладах вищої освіти Одещини. Метою статті є аналіз мовної ситуації в закладах вищої освіти Одещини, обґрунтування визначення поняття «мовні деформації» та виокремлення основних мовних деформацій, що вплинули на функціонування української мови у вищій школі сьогодні. Об'єктом дослідження є мовна ситуація у сфері вищої освіти Одещини. Предметом дослідження є аналіз впливу виділених мовних деформацій на використання української мови в освітньому просторі Одещини. На нашу думку, стаття є необхідною та важливою у процесі посилення ролі державної мови в освітній сфері в майбутньому. Мовна ситуація в закладах вищої освіти України загалом та Одещини зокрема є віддзеркаленням ситуацій, які мають місце в мовному середовищі в Україні. Унаслідок впливу виділених у статті мовних деформацій є підстави вважати, що в реаліях конкуренції двох чи більше мов на території однієї держави перевагу здобуває та мова, яка має більшу комунікативну потужність, зокрема й у царині освіти. У сучасних умовах євроінтеграції збереження, розвиток та утвердження української мови як національної ідентичності в системі української вищої школи відіграє особливу роль у здобутті якісної освіти.

Література

1. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. Москва : Советская энциклопедия, 1966. 608 с.
2. Бацевич Ф. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ : Довіра, 2007. 207 с.
3. Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. Киев : Вища школа, 1979. 364 с.
4. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Видавничий дім «КМ Academia», 1998. 276 с.
5. Єрмоленко С. Соціальна престижність літературної мови. *Культура слова*. 2012. Вип. 77. С. 43–48.
6. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація: тези про місце і роль мови в національному відродженні України. 4-те вид., доп. Дрогобич : Відродження, 1994. 217 с.
7. Масенко Л. Мовна ситуація України з погляду соціолінгвістів. *Дивослово*. 2020. № 10(763). С. 24–26.
8. Масенко Л. Мовна ситуація України. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2004. Число 35. URL: http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-mov_syt.htm.
9. Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2004. Число 35. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-surzhyk.htm>.
10. Непійвода Н. Як усе ж таки запровадити українську мову у наших вузах? *Державність української мови і мовний досвід світу* : матеріали міжнародної конференції. Київ, 2000. С. 290–293.
11. Розова Т., Барков В. Мовна толерантність півдня України. *Політичний менеджмент*. 2003. № 3. С. 36–42.
12. Сікорська В. Сучасний український білінгвізм як один із проявів міжкультурної комунікації. *Intercultural communication in the context of globalization dialogue: development strategies* : collective monograph. Karlsruhe, 2021. Book 4. Part 8. P. 21–30.
13. Ставлення населення України до закону про мову. *Київський міжнародний інститут соціології* : вебсайт. 2020. 29 липня. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=960&page=1&fbclid=IwAR1VpRvGsuw45W2OWc-iAdoUB8HXuS9KBwy7JcuHb4HcnyzzjwLqqbeuymg>.
14. Становище української мови в Україні у 2020 році: аналітичний огляд / Рух добровольців «Простір свободи». URL:

<https://prostirsvobody.org/img/ck341/plugins/filemanager/browser/default/images/Stan.pdf>.

15. Терес Н. Мовна політика в Україні в умовах парламентських виборів 2012 року. *Annales Universitatis Mariae-Curie Skłodowska. Sectio K "Politologia"*. 2014. Vol. 21. № 1. P. 173–186.

16. Ткачук Т. Ідентифікаційна функція мови в білінгвальному середовищі (на прикладі міста Вінниці). *Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія (літературознавство, мовознавство)»*. 2016. Вип. 23. С. 149–157.

17. Шосте загальнонаціональне опитування «Мовне питання в Україні». 19 березня 2022 р. / Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ua_032022_mova_press.pdf.

18. Яковлева О. Багатомовність українського суспільства як регулятивний фактор освіти і виховання в системі вищих навчальних закладів у контексті світового досвіду : дис. ... докт. філос. наук : 09.00.10 «Філософія освіти». Київ, 2016. 416 с.

19. Янковська Г. Історія прийняття й ратифікації в Україні Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: проблеми та перспективи. *Право і суспільство*. 2012. № 1. С. 93–99.

Information about the authors:

Sikorska Viktoriya Yuriivna,

Candidate of Philological Sciences,

Head of the Department of Pre-University Training

Odessa National Maritime University

34, Mechnikova str., Odesa, 65125, Ukraine

Didur Lyudmila Serhiivna,

Teacher at the Department of Social Sciences

Odessa National Medical University

2, Valikhovskiy lane, Odesa, 65125, Ukraine